

ہدف سہام مرگ ساخت و چشم جہاں میں آن شیر شتم شمار و پلنگ ظلم و تار را از فراق و اہمی قرۃ العین
بے نور کردہ برآہ بقیہ عمر معنکف بیت الاحزان نمود۔ (تفصیل میں اجمال ایکنہ آور وہ اندک
در یار حلب بیشہ بود و سب و بیداری بود قفس و دران شیریں بر سر فرزانہ نامی متکلم شدہ شب و
روز بہ شکار جوانات آن بیشہ اشتغال در نیدمی و بچہ داشت کہ از دیدن آہنا و مردم چشم نورد
در قلب مضطرب و بیدار گشتہ دران صحرا بر مسند بیداری نشستہ بازار کشت و خون را
گرم ساختہ بود۔ و فریاد مظلومان آن صحرا و ستم دیدگان آن بادید بہ آسمان در می پیوست و لیل و نہار
بدرگاہ کردگار زاری می نمودند۔

روزی آن شیر خوار حسب معمول برائے شکار بدر رفت۔ و بچہ ہائے آہوئے مادہ
را کہ بہ چہ ایشغول بودند۔ و ماور مہربان نشان مصروف حال نشان بود۔ گرفتہ لقمہ خود ساخت۔
ماور بچگان ہر چند نعرہ و فریاد برآورد گوشتہ چشم ہاں نمود۔ قصداً را در آن آشنا کہ شیر بچہ ہائے آہوئی
مادہ را شکار میکرد بسیار می در کمین گاہ آن پلنگ آمدہ ہر دو بچہ را بکشت و پوست بر کشیدہ
رواں خانہ شد۔ چون شیر بہ بنگاہ رسید آنرا خالی از بچگان دید و فریاد زاری بر کشید و
و و فریادش بر فلک شتم رسید۔

از دیدن خون فرزند ان چشمانش پر از خون شد۔ ہر سو می دوید و می اندیشید کہ این آفت
بہن از چہ رسید۔ ناگاہ شغالی پیر کہ مراحل عمرش در مشاہدہ حقہ بازی فناک شجیدہ بانسے طے شدہ
و وعظ و نصیحت را شمار خود ساختہ بود۔ بد آنجا در رسید و چون شیر خوار را بدان حال دید
بد و گفت کہ این آتش ظلم تو خود افروختہ۔ آیا نمی دانستی کہ آن مظلومان کہ ایشان را لقمہ خود ساختی
مادر و پدر می داشتند۔ و تو در فراق زانی فرزندانش ایشان را در آتش علم و حسرت می نشانییدی
تو بار ہا دیدہ امی پر ز ایشان را از فراق قرۃ العین انہا بے نوری ساختی۔ پس و فریاد ایشان
بر فلک نیلگون رسیدہ جہاں را بہ شتم تو تیرہ و تار یک ساخت۔ ہم چنین ناکلاں شیریں زباں و
حاکمان حقایق ترجمان نقل نمودہ کہ تو نگری شتم کہ سیرم در ویشاں بہ ہامی ارزاں خریدہ بہ ہائے
گراں بدست و گراں فروختی۔ روزی ہیرم در ویشی گرفت و نیمہ بہا بدواد۔ آن بے چارہ
افسردہ خاطر شدہ بر رفت و از دل گرم آہ سرور برآورد۔ ساعتی نگزشتہ بود کہ در انبار ہیرمش

آتش گرفت و آنها رو دیگرمان و متاعش را پاک بسوخت - و بیژدش عریاں و گریاں از هر سبب
 آتش زنی و ریافت می نمود که در آن اثنایکی از حکما که سرد گرم روزگار و بده و تلخ و شیرین لیل و
 نهار چشیده بود گفتش حتی دانی که آتشی از دو دو فغان منطلومان مشتعل شده ترا از بستر نرم و خاکستر
 گرم نشانیسد -

ایسجاز را ملحوظ داشته بر همین اکتفا کرده شود

گندم از گندم بروید جوز هوا! از مکانات عمل غافل مشو

آفتاب

۹

آفتاب عالم تاب که بزرگ ترین اجرام سماوی است یکی از منظر قدرت و مناظر فطرت
 است و نظم جهان منوط بذات آن است - خالق ارض و سما و مالک جمیع اشیاء چون بت ترکیب کاف
 و لون ربع مسکون را بیا فرید از وجود آفتاب ظلمت زوا چهره آفاق را زینت بخشید
 بقول بعضی لفظ آفتاب مرکب از آفت و آب است یعنی آفت بحق آب - ظاهر و باهر
 است که آب سطحات ارضی از حدت و تمازت آن بصورت بخارات منبذل شده تمصاعد
 به آسمان می گردد - اعنی مثل آفت از افرو می برد - بدین سبب ملقب به آفتاب شد - بعضی
 محققین به تحقیق آن پی برده و بسر حدت دقیق رسیده گفته اند که در اصل آب تاب بود -
 به سبب آنکه ب و ف قریب التلفظ است ب را به ف تبدیل کرده آفتاب خواندند - بمعنی
 گرم کننده آب - این امر محتاج بیان نیست که آب دریا و انهار و بحر و آبشار از حدت همین جرم
 گرم می گردد - اگر چه بظا هر خرد ترا از زمین می نماید لیکن در اصل جرمش از جرم زمین بدرجه باکلا
 تراست اکنون فوائد و نقصانات جرم آفتاب به عرض تحریر آورده شود -

برو انشوران خورشید پیر پوشیده نماید - که جرم آفتاب منبع حرارت و نور و مغز

سور است - اگر جرم آن بر آسمان ظهور نیافتی - علی الدوام تاریکی و ظلمت

بودی می بینیم که چون تاریکی شب معدن رنج و تعب موجب اضطرار

انسان که از اختلاف حالت رانادی است منتظر آن باشد

تکلیف بستر نرم

توسعه منظره در زمین

تشریح لفظ آفتاب

راشاواں و مسرور سازد پس شمسوار مشرق سپاہ انجم را شکست فاش دادہ علی البصر نیزہ شعاع
عظم کردہ بر مسند فلک بنودا گردود۔ و نصف ربع مسکون را نیزہ نصف آورد سپاہ نور نزدیک
دور ظهور میکند۔

(۱۵) رنگ ہائے مختلفہ کہ پر تو ظهور و اورد از برکت آفتاب است۔ اگر آفتاب نبوی کے ہفت
رنگ و سببہ اقلیم جہاں رنگ نلور نیافتے روشنی سفید مرکب از ہفت رنگ است بذریعہ
منشور مثلثی شبیہ الوان مختلفہ شمسوی دیدہ معترف این امر بہ آسانی توان شدہ ہم چنین قوس
قزح کہ بعد باران بر آسماں ظاہر میگردد۔ شاہد این حال است۔

(۱۶) جوہر میوجات ہم از تمازت آفتاب پختہ شود۔ وہم رنگ ہای متنوعہ باید سرخی گل لال
و گلاب از جرم آفتاب است۔ شاہد گل بر تخت شاخسار و فصل بہار اگر نشنید شاہد این حال
است۔ کشت زار یا از حدت آفتاب پختہ می گردود۔ اگر روشنی و تمازت وحدت و حرارت بہ
بقولات نرسد ہرگز ہرگز پختہ نگردد۔ اگر تخم در سایہ بکارند و آنرا از روشنی و حرارت آفتاب محروم
گردانند اصلاً نشوونمانہ یابد۔ انیس بحث ثابت شد کہ پختگی باطن اثمار و اشجار موقوف بر
ہمیں جرم است۔

(۱۷) مواد غلیظ و عفونات فاسدہ از تمازت (حرارت) این علی الفور کافور می گردود۔ اگر
جرم آفتاب نبوی سے آفات و بلیات مختلفہ از مواد غلیظ و عفونات فاسدہ پیدا شدہ بصورت امراض
جلوہ گر شدی انیس تقریر معلوم شد کہ آفتاب را در صحت و بیماری ساکنین نہیں ہم دخلی تمام است
(۱۸) شب روز ہم انحصار بر آفتاب دارد۔ زیرا کہ چون زمین گرد آفتاب حرکت (گوش) می
کند آن مقامات کہ مقابل آن می آید از نور آن مستفیض شدہ آنجا روز مقابل آن شب پیدا گردود۔
اگر جرم آفتاب نبوی کے بجز تاریکی چیزے بنظر نیاید۔ حقیقت حال این است کہ لفظ شب و
ہائے لغات نیافتہ شدہ۔ چرا کہ این الفاظ با ہم تضابل دارد۔

شب از نور خود جهان و جہانیاں را مستفیض می گرداند ہم از برکت
در اصل جرم سپاہ است اقباس نور از نور منور می کند اگر
ہمہ وقت تاریکی و ظلمت ظهور نمودے پس شمع و مہر کہ

محفل جہاں را آراستہ و بانہا جہاں را پیراستہ است از فیضان آن است۔

(۷) انسان کہ با طبع اختلاف پسند است اگر جرم آفتاب نبودی از تغیرات بیل و نہار و تبدلات مواسم و روزگار چگونہ مستفیض گشتی۔ زیرہ اگر با بعد سرما و سردا و بعد گرما گاہے صیف و گاہے شتا متعلق بذات آن است۔ بہ صورت فقدان جرم آفتاب ہیچ آب و تاب نبودی و بہ باعث شدت برودت کسی کاری نتوانستی کرد و چون از تقریر اول یہ ثبوت رسید کہ نخستین فصل ربیع و خریف و میوہ ہائے لذیذ و لطیف انحصار بریں دارد۔ پس دریں صورت تا کہ لے از ماکولات و بقولے از بقولات و مشروبے از مشروبات نبودی۔ و چون حیات حیوانات منحصر بر ماکولات و مشروبات است از فقدان جرم آفتاب حیات انسان و حیوان ہم بفریب زوال و وبال و رشدی و بدیں سبب چیزی در کار گاہ جہاں رونما نہ گشتی۔ و حضرت انسان کہ خلاصہ موجودات و نقاوہ مخلوقات و رونق ربیع مسکون و علت غائے ترکیب کاف و دون است۔ زخت ہستی بجانب عدم برستی۔ پس حکمت الہی اقتضای وجود این معدن نور و ضیاء منیع صدق و صفا شدہ۔

(۸) ہم وزر و لعل و جواہر کہ در معاوان یافتہ شود رنگ و تاب آن بر آفتاب است لعل گر کہہا کہ بہ سبب سرخی و رنگینی از لیس و لریا می باشد۔ از تابش آفتاب است۔ ہم چنین زرد و طلا کہ ہر فرد بشر بر جمال آن شایق و شہید می نماید۔ رنگ و آب و ذریب و تاب از آفتاب می یابد۔ حضرت سعدی رحمۃ اللہ علیہ می فرماید:

سنگ را چون دوام مے تا بد تابش آفتاب زر گرود

چون جرم آفتاب جامع جمیع محاسن و مفاد و دافع جملہ عفوونات و فساد و مصلح کار کافہ ناس و عامہ عباد است خداوند کریم جرمش را ہم ہم ترین اجرام سماوی قرار دادہ قسمش می خورد و می فرماید و الشمس و الضحیٰ وجود باران ہم انحصار بر آفتاب دارد۔ کہ از تمازت آن آب بصورت بخار است تبدیل شدہ بہ عالم بالای رود و در طبقات باروہ رسیدہ کثیف شدہ مشکل بہ شکل ابر و طبری گردد۔ پس مختصراً این توان گفت کہ اگر آفتاب نبودی ہیچ نبودی۔

گر نبودی آفتاب اند جہاں کے بدی نور و ضیاء بر آسماں

کے بدی روی زمین آرائش کے بدی زلف جہاں پیراستہ
 رنگ عالم تیرہ و تاریک بود تیرگی ہای جہاں را روز بود
 پر توئی انداخت او بر سحر و بر در نہ بد نظم جہاں نیز و تیر

بعض اوقات از تمتاز آفتاب دل تنگ شدہ اضطراب و اضطراب لاحق گردد۔ لیکن ایسے
 فعل حکیم خانی از حکمت نباشد چوں اجسام حیوانات از حدت آفتاب عنقی میکنند میتوان گفت
 کہ رطوبات فاسدہ از راه مسامات خارج شدہ اخراج مواد سمیہ را از بدن می گردد۔ کہ موجب
 صحت مزاج است پس از وجود آفتاب اعتراف بہ حکمت بالغہ و قدرت کاملہ آن حکیم قدیر
 توان کرد۔ فعل الحکیم لا یخلو عن الحکمتہ۔

موسیقی

نہ

ایں لفظ سریانی است و بزبان یونانی معنی آن سخن است و بزبان انگلیسی ایں را
 میوزق تلفظ می کنند۔ صدا ہای موزون و متناسب کہ علی التواتر بر پرودہ ہائے گوش رسیدہ
 خوش آیندہ معلوم می گردد۔ موسیقی نامیدہ شود۔

گویند کہ موجد ایں فن لطیف حکیم فیتنا غورث بودہ است۔ کہ از تلامذہ حضرت سلیمان
 علیہ السلام بود۔ بعضی ہراں اند کہ خود حضرت سلیمان علی نبینا و علیہ السلام موجد ایں فن شریف
 بودہ اند۔ کہ وہی ایجاد ایں فن را بہ حضرت داؤد علیہ السلام نسبت می دهد۔ بعضی از
 محققین می گویند کہ حکمای سلف ایں ہنر نفیس از جانوسے قفنس نامی کہ اورا موسیقار
 ہم می گویند اخذ کردہ بودند۔ کہ از بس خوش آواز و شیریں نواز باشد۔

ایں امر از عجائبات است کہ جانور مذکور ماوہ ندارد۔ چوں پیمانہ عمرش لبریزی گردد انبار
 ہیزم جمع نمودہ ہراں می نشیند و خواندن شروع می کند۔ از نغمہ ہائے دل ربا و صوت ہائے
 روح افزا انبار ہیزم آتش می گیرد۔ و او خود ہراں می سوزد۔ بر خاکستر آن بقدرت خالق زمین
 و آسماں باران می بارود۔ و از آن بیضہ پیدا شدہ۔ بچہ بیرون می آید۔ ہمیں دور مسلسل
 علی التواتر جاری می ماند۔

تولید

موجد موسیقی

ورفضیلت این فن شریف و سیر لطیف حضرت سیدی علیہ الرحمۃ می فرمایند:

چہ خوشی باشت آواز نرم و حریف بگویش حریفان مست صبح

ہر اندر وی زیباست آواز خوش کہ آن خطا نفس است این قوت روح

از آیات مذکورہ فضیلت (صوت خوش) بر صورت خوب ظاہر است ہم چنانکہ روح بر نفس

فضیلت دارد خداوند کریم در کتاب مقدس و عظیم می فرماید نفخت فیہ من روحی۔ و جانے دیگر

فرمودہ نقل روح من امری ازین کلمات تقدس آیات این امر پاریہ اثبات می رسد کہ روح

انسانی جزو روح رحمانی است و ہم چنین بہ سبب آنکہ این فن قوت روح است۔ بنا برین در

شرف فضیلت آن گنجایش شک و گمان نماند۔ خدا می برحق و قادر مطلق در خوش آوازے

کیفیت عجیب و خاصیت غریب و ولایت نہادہ۔ و لے نیست کہ رغبت و شخصی نیست کہ الفت

به آن ندا شدہ باشد حتی کہ ورود اہم و طیور و ہوا ہم از ان متاثر می گرد۔ بارہا در مشاہدہ

آمدہ کہ مار کہ از بس شقی القلب است و در مارا شہر جاندار می آورد ہر آوازے اینچنان مست

می گرد و سومی چنانکہ کہ تخیر از مشاہدہ آن پیدا می شود۔ سبحان اللہ تعالیٰ کہ در چوب خشک

چہ تاثر عجیب و لطیف غریب نہادہ کہ دل انسان و حیوان یہ در چہ تمام رقیق و متاثر می گرد۔

چنانچہ مولانا سے روم در مثنوی می فرمایند:

بشنو از نے چوں حکایت می کند و ز جدائی ہاشکایت می کند

از نیستاں تا مرا بریدہ اند از نصیرم مرد و زن تالییدہ اند

از اشعار مذکورہ ظاہر است کہ از صوتی کہ از فی بر فی آید رقت قلب پیدا شدہ باعث

نالہ می گرد کہ یکی از تاثرات موسیقی است۔

این فن لطیف و این سیر لطیف جزو بدن اولیا و مشعلہ اہل دنیا۔ و ردول و انشورال

و شغل جاہلان۔ رقیق عشاق و دل از دست رفتگان۔ و ہمراہ راہ گم کردگان باوید فرقت و

غم و دل سوز خنجر خنکجاں ہمیشہ سنج و ہم شفیق زاوید نشینان صحرا سے الم است۔ خدا

کریم را آن قدر مرغوب و محبوب شدہ کہ حضرت داؤد علیہ السلام را بطور معجزہ عطا فرمود

و برکتب معتبر و آمد کہ بوقت نعمہ روانی حضرت داؤد علیہ السلام آب از جریان و مرغ از

فضیلت فن موسیقی

اثرات موسیقی

طیران بازمی ماند۔ بدیں سبب بقاضای فطرت جہلا شیدائے آن و علمہ فداے آن ایلمہا
گرویدہ آن و ہم عقلا گریباں و سیدہ آن صیاد و دلہا و لہجا و ماوامی صغرا و عظمی است۔

اللہ اللہ موجودان این بہتر چہ صاحب کمال و اہل حال بودہ اند کہ صوتی را آتینان
لشیب و فراز و اوہ اند کہ ہماں یک صوت بہ صوت ہامی مختلفہ جلوہ گرمی گرویدہ و از حالتی
بہ حالتی و از کیفیتے بہ کیفیتے متبدل می شود۔ طرفہ این نغمہ کہ مخصوص وقت خاص است در ہماں
وقت مرغوب طبع می باشد۔ بوقت دیگر ہرگز اثر انداز دل نہ باشد۔ بہ عارفان خدا و دل وادگان
پار رعنا بہ شنیدن ہر صد کہ تناسب و استتہ باشد۔ حالتی پدید آید کہ دل از دست وادہ۔
از شراب و حدانیت مہوش می شوند۔

کسانیکہ ایزد پرستی کنند باواز و ولاب مستی کنند

چہ فن لطیف است کہ ازاں دل انسان متوجہ خدا شدہ از دنیا و ما فیہا بے خبر گروید
و سرور سردی و راحت ابدی حاصل کند۔ لیکن وائے بر حال کسیکہ در حالت مستی اسیر
وام شہوات نفسانی و لذاید جسمانی شدہ خاسر دنیا و الدین میگردد۔ و مصداق این شعر آن
بے شعور می شود۔

نہ شد حاصل وصال یا رونی قرب خدا حاصل نہ دنیا یافت آن خاسرہ عقبی شد بدو حاصل
و بدیل آنکہ دل انسان بحکم القلب العلیل میل الی الاباطیل ہمیشہ مائل بہ شہوات
نفسانی می باشد بنا بریں و نایاب ہیں و پیشوایان شرع متین بجز از این قلم نہ راندند۔ ورنہ فی
نفسہ معیوب نیست اگر معیوب بودی آنا کہ قلوب را از ہوا جس نفسانی و وساوس فیطانی
مصفا ساختہ ملقب بہ لقب صوفیا شدہ اند۔ بجز از آن فتویٰ نداوندی از محارست زہد
ریاضت و مزاولت تقویٰ و عبادت نفوس شاں مردہ و قلوب شاں زندہ می گروید۔ و
شہوات نفسانی پر امول خاطر شاں نگردد۔ شرف ہمیں فن شریف و بہر لطیف است کہ دل مضطر
را تسکین و قرار می بخشد۔ از برکت آن جرات و دلیری از و یاد و خطرات مرگ نقصان می پذیرد و بحال
بے قیل و قال قلب ہر اہل کمال ازاں متاثر می گروید۔ مسرت پاک برائے مرد غناک و سرور پر تاثیر
برای ہر بنا بر ہر ذمیرہ فقیر صغیر و کبیر است۔ بخار و صبح ہر شام و صبح و تعلیم اطفال بحال استقبال است

علم طب

۱۱

از قول (ماتور العلم علمان علم الابدان و علم الاویان) کہ برافواہ جمہور جاری و ساری است
فضیلت این علم و فوقیت این فن ظاہر است۔ ضرورت خامہ فرسائی بہ اظہار شرف این
علم نیست۔ قبل از آنکہ عنان شب و نیز خامہ تفصیل فوائد عامہ آن متافتہ آید۔ تعریف این علم از
ضروریات است۔ پوشیدہ نماند کہ نام این علم علم الابدان است یعنی دانستن آن چہ متعلق باشد
اجسام بنی آدم و شناخت متعلقات آن و خیال کردن حالت صحت و بیماری ایشان۔ تمثیل دل
نشین ذیل برائے توضیح آن کفایت می کند۔ بدن انسان را ساعت بغلی یا ساعت دیوار
خیال کنید۔ و بدیند کہ موجود آن تبری کیے ساختہ کہ ہر جزو منحصر بر جزو دیگرے شدہ۔ اگر جزوی معطل
شد اجزای دیگر ہاں ساعت محض بیکار شد اگر جزوے سست شد۔ دیگر اجزای ہاں لمحہ بے
حس و حرکت گشت۔ حال بدن انسان ہم برہمیں مثال است۔ چنانچہ و انامی رموز حکمت
و شناسائی نبض فطرت حضرت سعدی علیہ الرحمۃ می فرمایند:

پو عضوے بدن آوڑ روزگار وگر عضو ہارا نما نہ قرار

و بمقابلہ چہاں چرخ آن اخلاط اربعہ و جسم انسان موجودہ است۔ چنانکہ در ساعت تاریکی چہاں
است کہ از کوک کردن گرد و محوری تند و باز بتدریج کشادگی مے یابد۔ و تا وقتیکہ تمامہ کشادہ
نگردد و اجزای آن متحرک می ماند۔ ہم چنان جسم انسان ریہ و شش است۔ در ساعت پتہ علم
باشد کہ بمقابلہ آن و جسم انسان دل حرکت می کند۔ بمقابلہ آواز گزشتن ہر ماہیہ حرکات متواترہ
نبض است و ریں تار و پیچ ہاے بے شمار و در بدن انسان اعصاب و رگ ہاے بسیار
است۔ اگر اجزای آن خراب گرد و ساعت سازان آنرا درست می نمایند۔ علاج علالت و
اتمام خاص و عام اطہامی کنند۔ فرقی کہ ما بین ساعت و جسم انسان است بجز این نیست
کہ ساعت را در ہفتہ یا در یک شبانہ روز کوک می کنند۔ الا حکیم علی الاطلاق خالق
المخلوق والافاق آن را یک بار کوک کردہ

نظریات علم طب

مشابہت بدن انسان بہ ساعت

کسانیکه اصلاح استقام ابدان انسان می کنند ایشان را اطباء می گویند و علم شان را بعلم الابدان یا علم طب تعبیری نمایند جواب این امر که بچه دلیل آن را تزییح بر علم الایمان و اوند -
 و روح ذیل است - حکیم مطلق و قادر بر حق انسان ضعیف البنیان را خطاب مستطاب اشرف
 المخلوقات عطا فرموده آن را معزز و موقر ساخته است - بدین دلیل علم بدن را افضل و اشرف
 انگاشتن ضروری است - علاوه انبیا منتهای قدرت و مقتضای فطرت این است که آبادی
 نشاء صوری از دیا و پذیرد - اگر علاج استقام و رنج و الایم مکروه شود - وجود انسان محض معطل و
 بیکار گردد - و فتورے و امورات دنیا و تصورے و معاملات عقلی پدید آید - بر صاحب عقل
 متین و مالک راسی رزین روشن است - که تحصیل علم دین و عبادت خداے کریم موقوف بر
 صحت بدن است - اگر صحت جسمانی حاصل نیست صحت روحانی هم حاصل نمی پس درین
 صورت حصول علم دین داخل ناممکنات باشد - چنانچه حضرت سعدی علیه الرحمۃ که طبیب
 روحانی و مصلح امراض نفسانی است بدرباره اخلاط از بجمی فرماید

گریکے زیں چهار شد غالب جان شیریں بر آید از قالب

پس شکرذات و اہب العطیات خالق موجودات که اداسے آن داخل محالات است بدمه ہر
 انسان واجب است چنانکہ فرمودہ "بہ نفسی کہ فرود میرود و مدحیات است و چون برے آید
 مفرح ذات" پس در بہ نفس و نعمت موجود است درین صورت بقوامی
 از دست و زبان کہ بر آید کز عمدہ شکرش بر آید

بنی آدم را بہ جوہر عقل آراستہ و بہ زیور خرد پیراستہ پس این ضعیف البنیان کہ آفرینش
 از مشت خاک بیش نیست چه قدر ترقی و روانستن حقایق الاشیاء و خصائص الادویہ نمودہ -
 درین تشکی نیست کہ علاج مرکب از قبضہ اقتدار و حیطہ اختیار آن پیروں است الا در بعض
 بیماری با اطباء آن قدر یدستخوانی می دارند کہ عقل قنای و رطہ تخیر می گردود -

حکمائے حافظ و در علاج مریضیاں بایوس ایجات آن یدبضیا نمودند کہ مردم آن را بہ معجزہ
 تعبیر کردند - و بریں و لا در ممالک ایشیا طب و دواعی رواج دارد - انگریزی رینانی اگر چه
 مقابلہ این ہر دو نوع طب و یکی را بردگیرے تزییح و ادن بدمہ علمائے این فن است و تا

پوشیدہ نماںد کہ تشخیص صحیح و اسباب و علامات مرض کہ دانستن آن قبل از علاج ضروری است
 و در طب یونانی یافتہ می شود۔ آلا فن جراحی تعلق بہ طب انگریزی وارو۔
 حکمائے یونان توجہ خود بہ سوسے جراحی مبذول نہ نمودند۔ لیکن اطبائے فرنگستان
 اہمیت این فن را اور فہم آوردہ وراں آن قدر ترقی کردند کہ در بعض امراض دل و دماغ
 و دیگر اعضائے رئیسہ را شکافتہ و اسقام و آلام پاک ساختہ۔ می توان گفت کہ ایشان ویرس
 فن مسیحائی می نمایند۔ ہم چنین بلحاظ صفائی ادویات طب انگلسی فائق بر طب یونانی است
 ریاضات نفسانی و عبادات روحانی منحصر بہ صحت بدن انسانی است و صحت بدن متعلق بہ
 دانستن علم طب است زیرا کہ در حالت بیماری بدوں استعانت از طبابت پیام آن (صحت)
 ممکن نیست طیب را باید کہ در باب معالجه توجہ بہ طبیعت نماید و قوانین حکمت را بنا بر
 قوانین فطرت وارو۔ تا ازاں فائدہ ہا بردارو۔

علم جغرافیہ و تاریخ

۱۲

جغرافیہ مرکب است از دو نفظ یونانی حیو یعنی (زمین) و گریفی یعنی (بیان) یعنی بیان سطح
 زمین پس از روئے لغت جغرافیہ علمیت کہ در آن بیان شکل و تری روی زمین باشد۔ و بعض
 از محققین اجزائے اندرونی زمین را ویرس شمار می کنند۔ ویرس صورت این علم وسیع را منقسم
 بسہ نوع تو ان کرد۔

(۱) جغرافیہ طبیعی (۲) جغرافیہ ملکی یا مدنی (۳) جیا لوجی (اجزای داخلہ طبقات الارض کیفیت
 ہر نوع علم بوجہ تفصیل منافع و ریح ذیل است۔

جغرافیہ طبیعی کہ در آن ذکر و ثبوت اشیا خارج الارض مندرج باشد۔ مثل ظہور
 علمیت کہ در آن ذکر و ثبوت اشیا خارج الارض مندرج باشد۔ مثل ظہور
 جغرافیہ طبیعی ایل و نہار و گردش ثوابت و بسیار تغیر مواسم روزگار و کسوف و خسوف و غیرہ
 ظاہر است کہ این جمع حالات بمشابدہ مخلوقات می آید و تخییر آن را می افزاید الا بہ اجزائے ارضیہ
 تعلق یا نسبتی ندارد۔

تشیخ نظام جغرافیہ

انسان جغرافیہ

فوائد - (۱) اگر دانایان علم زمین این علم را ایجاد نمودند و ما را چگونگی معلوم شدی که شب و روز چگونه بعارض ظهوری آید و چنان گاهی رو به کمی و گاه رو بزیادتی وارد و در علم مانیامدی که آفتاب عالم تاب بجهت سبب و موسم تابستان بر سمت الراس آمده شدت نمازت آن باعث دل آزاری مایمی گردد. علی هذا القیاس کیفیت و ماهیت زمستان که برخلاف آن است از دستن این علم بر ما منکشف شد. گرما را حقیقت این علم معلوم نمودی چگونگی در زمین آمدی که سرمای سرما چه خواهد آورد. (۲) ماهیت و کسوف و خسوف که بر ما آئینه است از برکت این علم است بدو این علم در روشن زمین و فوائد تدویر این به تدبیر مانیامدی تفاوت لیل و نهار گردش فلک و واروکی و زیانی ماهتاب و طلوع و غروب آفتاب. اختلاف گرما و سردی و قطعات مختلف زمین بر باروشن نشدی حقیقت برف و باران و ماهیت باد و طوفان بدو آن از حیرت امکان ما خارج بود. طوفان باد صرصر سرسبز چشم عقل را تیره و خیره می کرد. در میدان آسمان کیفیت نوبج سیارگان و شکست خوردن آن از دست شهباز مشرق و منبرم شدن آن بر ما منکشف شد.

جغرافیه مدنی با ملکی جغرافیه که تعلق به سطح ارضی وارد آن را جغرافیه مدنی می گویند

جغرافیه مدنی با ملکی همین علم است که از بود و باش ساکنان ممالک مختلفه و طرز معاشرت و امور متفرقه ایشان آگاهی می بخشد. هم چنین اوصاف حمیده و خصائل ستوده سلاطین و یار و تاجوران روزگار بر ما اظهار می نماید. کیفیت آب و هوا و نباتات قطعات متفرقه در راه باس و اخلاص ممالک مختلفه بلاد عظیمه و امصار قدیمه و مسابن تجارت و اخلاق و عادات باشندگان بر ما منکشف میگرد.

و...

و...

و...

هم چنین بدرباره طرز حکومت آن ملک واقفیت حاصل شود. انقض این علم تجارت و عوام الناس را با العموم و سلاطین را با الخصوص مخبر و مهیر است. و مشغله ایست و لحسپ برائے خانه نشینان بی دست و پا و ذریعه سیر و سیاحت ممالک متفرقه بدو قدم پیروں نهادن از دلپذیر خاتمه

علم الارض (جیالوجی) که متعلق به حالات اندرونی و ساخت طبیعی ارضی است.

فوائد - بذریعه علم الارض و انایان در دشت و بیابان و جنگلات و کوهستان گشت نموده معدنیات مختلفه دریافت نمودند. ظهور سیم و زر و نعل و گوهر که در طلب آن هر مرد و فرزانه

مثلاً دیوانہ جدوجہد می نمایاں نتیجہ دکھائے ہمیں علم است۔ آہن و مس و راتنگ وغیرہ معدنیات صدقہ ہمیں علم است از ماہیت کوسار و دریا و آبشار و زلزلات ہیبت شعار و واقف گرواند۔ پس از تقریرات مذکورہ ثابت شد کہ مطالعہ علم جغرافیہ چہ قدر ضروری است۔ در اصل کتاب معرفت است برای مرد ماہیت شناس و دفتر عرفان برائے اصحاب حقیقت اسانس۔

علم تواریخ

آن نقاشی پر سہر و مصور کار بگر است۔ کہ تصاویر زمانہ گزشتہ و پیوستہ و نقوش الوح و ہر ناپایدار پیش نظر ما آورده باعث انشراح خاطر می گردد۔

علمای گویند کہ علم تاریخ فلسفہ معہ مثال است یعنی بہ تذکرہ امور حکمیہ اشملہ آن ہم بد مذکور است کہ ازاں در دوستان جہاں سبق عبرت حاصل می شود۔

ایں علم بہ علم جغرافیہ نسبتی قدرتی و قطری دارد۔ زیرا کہ علم تاریخ مفسر حالات است و آن مخبر موافقات اگر گفتہ شود کہ در ہر دو نسبت ظرف و مظروف و تناسب موقوعہ و موقوف است بجاست و اگر بمعرض تحریر آورده شود کہ ہر دو مثل شیر و شکر لازم و ملزوم و مانند روح و بدن خام و مخدوم اندر و است۔

بنیاد تاریخ مبنی بر نوشتہ جات مورخان شہیرس تقریر و منشیان جادو و تحریر و کتبات عمارات قدیمہ و تحریرات منادر و معابد عظیمہ و ضربات سکہ جات و حکایات و روایات است بعض امور را بزرگان قدیم درشتہ تحریر آورده برائے ما ذخیرہ نهادند۔ الا واقعات عجیبہ و حالات غریبہ بکوشش دانایان زمان و واقف کاران جہاں بمعرض ظہور می آید۔

علم تاریخ بطحاظ موضوعات منقسم بر سہ نوع است۔

(۱) واقعات شاہی و نظم الزماں (۲) تذکرہ ہائے بزرگان (۳) افسانہ ہائے بے بنیاد و خلاف عقل انسان۔ نوآمد ہر سہ نوع علم تاریخ بتفصیل ذیل بمعرض بیان می آید۔

(۱) واقعات سلاطین عظیم الشان و سوانح فرمانروایان جہاں از اخلاق حمیدہ یا عادات و مہمہ شان ما سا آگاہ کردہ ترغیب و تہیہ حسن اخلاق و احترامانہ عادات بدعی دہد۔

تعریف

تعلیم تاریخ جغرافیہ

انواع علم تواریخ بہ لحاظ موضوعات و زمانہ

عدل عادلان و ظلم ظالمان پیش ما حاضر می کنند تا نتایج طرفین را بمیزان عقل سنجیده
ایشان را مورد تحسین یا نفرین کنیم۔ از آئین مالی و قوانین ملکی و جنگی ایشان آگاہ می گردیم۔

تصویر فتوحات و ہزیمات سلاطین زمان پیش ما حاضر می کند
بواعث فتح و موجبات شکست در خاطر ما می آرد۔ موازنہ کاہلی ہائے مردان کاہل و
اجتیاطات بیدار مغزانی و محتاطان کردہ شود۔ از حالات آداب معاشرت مردمان مختلف الزمان
واقف میگردیم۔ این تقاضائے فطرت و منشاءے جبلت طبع انسان است کہ از کوائف و حالات
سلاطین ماضیہ کہ موجب ظلم و ستم یا مصدر لطف و کرم بودہ اند۔ واقف و آگاہ گردو و آں ازین علم
سخو بہترین و بہی صورت می بندد۔

چنانکہ بہر کس و ناکس نشانی شنیدن تذکرات بزرگان قوم خود می باشد ہم چنین اورا شوق
استماع حالات پیشوایان دین و امنگیہ خاطر باشد تا بر مقولہ "خدا صفا و درع ماکد۔ عمل پیرا گردو۔"
مقابلہ ماہین طریق معاشرت خود و ایشان نموده از بواعث ترقی و زوال آگاہ گردیم از ایجادات و
اختراعات ایشان واقف شدہ از ان مستفید می باشیم۔

اگرچہ افسانہ ہائے بے بنیاد فی نفسہ حقیقی و واقعی ندارد۔ الا ذریعہ اوقات بصری و مشغلہ
مردم غمگین و حزین است۔ زیرا کہ بے مشغلی موجب فسادات عظیمہ و باعث گناہ ہائے کبیرہ
می گردو۔ چنانکہ علم تواریخ منقسم بر سه نوع است ہم چنین مردم دنیا ہم سه انواع دارند۔
مردمان اعلیٰ۔ مردمان متوسط۔ مردمان درجہ ادنیٰ۔

مطالعہ علم تواریخ مفید ہر سه نوع انسان است زیرا کہ علاوہ حصول معلومات قابل قدر
و اصلاحات موجب فخر اوقات فرصت را بخوبی بسر توان کرد۔ بخواہی
ہر کس بہ خیال خویش خطبے دارد

مقابلہ زراعت تجارت و ملازمت

۱۳۱

عادت مردم ظاہر ہیں و طریق عوام نکتہ چین است کہ تکالیف ظاہری و مصائب خارجی را

قیاس کردہ۔ علی الفور چیزے را ناپسندیدہ فراری دهند و بمقابلہ آن از نشان و شوکت و رعیت
و منزلت بیرونی چیزے بے غور و تامل آن را مستحسن می پندارند۔ الا این طریق مقابلہ در بیچ
حال مستحسن نیست۔ بزکنتہ رساں شرف ہیں و غور پر دازان حکمتہ چین ظاہر و باہر است (روشن)
کہ ہر جا کہ گل است خار است و بر سر گنج مار۔ بعد سرور نشہ شراب بلا می خمار رسیدنی است و
بعد انقصائے ایام عیش و نشاط تلخی رنج و انقباض چشیدنی۔ بعد بہار خزاں و بعد وصال ہجر
یا راں دیدنی کیست کہ در باغ پرورد جہاں گلبن عیش پرورد و بددازان بر تلخ رنج نخورد اجسام
سمادی ہم مثل آفتاب و ماہتاب دائمًا بمطابق قوانین قدرت و آئین فطرت مبتلائے کسوف و
خسوف می باشند۔ عرفی شیرازی می فرماید

ای متاع درو در بازار جاں انداختہ گوہر ہر سود و در جیب زیاں انداختہ
شطرنج بازارن نرد ہستی میدانند تا پیادہ شطرنج ہفت منزل و شوار گزار مثل ہفت خواں
اسفندیار طے نکتہ بمرتبہ فرزیں نرسد کہ کم سپلیہ تا وقتیکہ جان عزیز را در بیچ و تاب ریشم بر باد
کنند از ابریشم براق و اہار خوش نمی گرداند۔ چنانکہ حضرت سعدی علیہ الرحمۃ کہ در اکثر ممالک جہاں
گردیدہ و سر و گرم روزگار چشیدہ و سود و زیاں در بازار و بر ناپایدار دیدہ می فرماید
نابردہ رنج گنج میسر نمی شود مژد آں گرفت جان برادر کہ کار کرد
اگر ہماں امور کہ پیشتر نظر سری بر آں می اندازیم بنظر امعان مشاہدہ گرد و معاملہ کلیتہً بر عکس
خواہد بود۔ امرے کہ باعث دل آزاری بود اکنوں موجب شگفتگی غنیچہ خاطر است خوش گفت
آنکہ گفت

بلائے خمار است و عیشش مل سلحدار خار است با شاہ گل

چوں ملازم سرکار و دولت مدار ملیس بہ لباس مخمل زرتار سوار بر اسب با در قمار بنظر می آید
و بمقابلہ آن بر وہتانی افسردہ و ہز مردہ آزر و در ماندہ نظری افتد بے تامل این خیال در
خاطر قاتر فطوری کند کہ ملازم سرکار از بس موجب عز و وقار و فخر و اعتبار است لیکن
معلوم ندایم کہ

صحبت شاہ راز روی قیاس ہم چو دریا سے بکیرانہ شناس

طریق بیچ پیشہ بر پیشہ دیگر از عوام

طریق عوام

برائے متناظر نشانہ کار است

ملازمان ہموارہ بہ امید نان و بیم جان حیران و گسروان می مانند۔ چنانچہ گفتہ اند ہانگ
ورقہ دریا غوطہ خوردن و اذیب مار و دم بریدہ قطرات زہر مکیدن بہ سلامت نزدیک تر
است از تقرب ملوک۔

بیت

از صحبت پادشاہ بہ پرہیز چوں ہیرم خشک ز آتش تیز
ہم چنین شعر آئندہ کہ عطر تجارب روزگار و منظر مصائب ملازم عالی وقار است
شاہد عدل است برائے اثبات ذلت ملازمت

بدریا در منافع بے شمار است اگر خواہی سلامت برکنار است

چوں در احاطہ عدالت نقیبی یاور بانی رئیس باوقار و امیر گروہ مدار را بزجر و
تویخ تمام کشاں کشاں بیروں می کند۔ آنگاہ وقت ملازمت در دل نا عاقبت اندیش
جائے گیر کرد۔ لیکن باید دانست کہ اگر نشان ملازمت آن نقیب مثل کمر بندان گرفتہ شود
آن دربان بد مزاج بپشیزے ہم نیزود۔ و انہا یاں گفتہ اند کہ بیخ ملازمت قریب و دور
بلند از زمین می باشد۔ و حقیقت این راست است۔ زیرا کہ آقا سے خدمت شناس و
افسر عدالت اساس آنرا فوراً موقوف و بر طرف از ملازمت تواند کرد۔ حقے یا وراثتی ندارد
بر خلاف آن زمیندار باوقار و تاجر مالدار کہ سوائے خراج و باج و محصول کشت و باغ
بذمہ او تکلیفے یا خدمتے نیست۔ بہ آزادی و دلچہمی تمام زندگی بسر می نمایند۔ و آزادی برابر
ہزار نعمت است نعمتی از نعمای دنیا مقابلہ آن نتواند کرد۔ از مشاہدات سبیل و ہمار و تجربات
روزگار عیاں است کہ اکثر اقوام عالم جان و مال بر آزادی قربان می کنند۔ الا این گوہر گرانیہا
از دست نمی دهند۔ و دین شک نیست کہ وہقان تکلیف کشت و در و ضروری بردارند۔
الا اگر بنظر غور و یدہ شود معلوم گردد۔ کہ این تکلیف ہم ہمینی بر حکمت است۔ زیرا کہ این ^{حقیقت}
ریاضت بدنی است کہ فی نفسہ مفید باشد۔ حال تاجر ہم بر ہمیں منوال است۔ بر ملازمان خود
حکومت می کند۔ و آزادی مساہم و شریک زمیندار است۔ بہ سبب سفر و دراز دور
ممالک مختلفہ عقلش از یاد می گیرد و الا در آرام و اطمینان برابر زمیندار نیست تاجر اگر چہ مال
خطیر و زرکشیر دار و الا سفر ہائے متواترہ و اندیشہ و خطرہ نقہ ان مال از بس موجب رنج و

ذلت و خوارگی ملازمت

تاجر و فرساع مامون از خطرات ذلت از

ملاں و باعث زوال و وبال است۔ تفکرات گوناگون و ترددات بوقلموں اور لاجن می گرو۔
پشانیچہ حضرت سعدی علیہ الرحمۃ و کتاب گلستان از زبان تاجری نقل می فرماید۔ فلاں اہرام
برکستان است و فلاں بضاعت ہندوستان و این قبائل فلاں زمین است و فلاں مال را
فلاں کس ضمیں۔ گاہ گفتمی۔ خاطر اسکندریہ دارم کہ ہواش خوش است باز گفتمی نے و بیٹے
مغرب مشوش است۔ سعیا سفر و بگر و پیش است۔ اگر آں کردہ شور و تقیہ عمر جو شہ نشینم۔ گفتم
آں کدام سفر است۔ گفت۔ گوگرد پارسی بچین خواہم برون۔ الخ حضرت سعدی و جواب
می فرماید۔

آن شنیدستی کہ وقتی تاجک در بیابانے بیفتاد از ستور
گفت چشم تنگ دنیا دار را یا قناعت پر کند یا خاک گور
حالانکہ بخلاف آن مرد و ہقاں سوائے کار کشت و در و و حفاظت آن فکر و بگر و امنگیر
خاطرش نمی باشد۔ اوقات آرامش حسب اقتضای طبیعتش می باشد۔
نہ وہ حرصیں جہاں گور را قناعت تو نگر کند مرد را
طرفہ این است کہ زمین جائد او غیر منقولہ است کہ گاہے نقصان وراں راہ نیابد۔
بر خلاف آن مال و متاع تاجر ہمیشہ در محل خطر است۔

تعلیم و تادیب

تعلیم مصدر عربی است کہ ماوہ آن علم است و علم بمعنی دانستن و آموختن تادیب ہم مصدر
است کہ ماوہ آن اوب و معنی اش اوب آموختن باشد۔ الا ورا اصطلاح عام تعلیم و ریعہ
ایست کہ انراں مواد طبیعیہ انسان بدرجہ کمال می رسد و تادیب وسیلہ ایست کہ انراں
عوادت بنی آدم اصلاح می یابد۔

فرق ماہن تعلیم و تادیب این است کہ آن (تعلیم) مواد را آمادہ می نماید و این (تادیب)
عوادت را مہذب می سازد۔ کار تعلیم آموختن چیزی و کار تادیب نچتہ کردن آن است۔

مراں و تاجری و تاجری و تاجری

در احوال اطفال است از تجارت و مالدارست

تعلیم و تادیب و تادیب و تادیب

فرق و تادیب و تعلیم و تادیب

بہ سبب آنکہ تعلیم منقسم ہر سو نوع است ہم چہیں تا دیب ہم بمقابلہ آن النوع ثلاثہ وارو۔ النوع
ثلاثہ تعلیم مندرج ذیل است تعلیم عقلی تعلیم بدنی۔ تعلیم خلقی۔ زیرا کہ جمیع کارخانہ جات عالم
انحصار بر صحت بدنی وارو۔ بنا بریں اولاً ہماں را در معرض بیان آورہ شود۔ تعلیم بدنی آن
است کہ بوسیلہ آن بدن انسان محفوظ از امراض مختلفہ و حادثات متفرقہ ماند۔ و در
افعال و کردار خستی و آماوگی ظاہر کنند۔ یکی از اعلیائے فرنگستان می فرماید کہ خوبی بدن
انسان منحصر بر چار چیز است۔ صحت۔ خوبصورتی۔ طاقت۔ خوشی پس جسمی کہ این صفات
اربعہ می وارو و تندرست است۔ علمی را کہ صحت بدن انسان متعلق بہ آن است طب یا
حفظان صحت می گویند۔ مگر کہ خوبصورتی و زینت بدن متعلق بہ آن وارو۔ فن تزیین
می نامند۔ و ہنر کیہ طاقت بدنی را سالم و برقراری وارو ریاضت بدنی می گویند۔ و وسیلہ
کہ از ان خوشی و مسرت ممکن الحصول است موسم بہ فن عیاشی گردو پس تعلیم علم طب ضروری
ولابد است و از علل ج و مداوای امراض کثیر الوقوع بودن داخل فرائض است۔ خوبصورتی
ہم برائے ہر فرد بشر مثل صحت پر ضرور است۔ ضرب المثل افواہ است کہ در دنیا حسن و
خوب روی حکم سحر سامری وارو۔ حضرت سعدی علیہ الرحمۃ می فرماید

پرتاؤس در اوراق مصاحف یدم کفتم این منزلت از قدر تو می بینم پیش
گفت خاموش کہ ہر کس کہ جمالی وارو ہر کجا پای نہد دست بد از بندش پیش

ریاضت بدنی کہ از ان فوائد کثیرہ و منافع جلیلہ مترتب می گردو بہ قسم سوم متعلق وارو۔ و
منشاء فوائد ذیل است۔ اعضاء مضبوط۔ و بلخ و دست و بدن چست و جسم توانا و توانائے
عقلیہ صاف می گردو۔ فریبی بدن کہ بہ سبب اجتماع بلغم پیدامی شود۔ از ریاضات مناسبہ
رفع توان کردو۔ مشاہدہ و تجربہ گواہ است۔ کہ ریاضت بدنی برائے دفع این مرض حکم معجزہ
وارو۔ چہ آن محلل رطوبت فاسدہ است۔ این ممدورازی عمر است۔ و معاون خوبصورتی و
سدراہ امراض مختلفہ شدہ وجود را صحیح و سالم وارو۔ تندرستی و صحیح المزاجی انسان بر اولاد
و احفادش نیز اثری تمام وارو۔ از مطالعہ کتب تواریخ ثابت می گردو۔ کہ در زمان سلف
مردمان شایق ریاضات بہنی بودند حتی کہ از دلج و کتخدانی را بچکان و شانہر اگان موقوف

النوع ثلاثہ تعلیم
فریب بر سر نوع تعلیم

نایب ریاضت بدنی

و مشروط بر ریاضات بدنی بود اسلاف ہمیں سبب طویل العمر و شجاع و بہادر می بودند۔
گویند کہ یکی از سلاطین نامدار بہیار شد۔ چنانکہ افسردہ و پژمرده شدہ بالوس الحیات
گشت ادویات ہر قسم برائے او بے تاثیر و تدبیر مخالف تقدیر ثابت شد۔ چوں اطباءے حاذق
بالوس شدہ۔ دست از علاج و مداوے او باز کشیدند و انائے را خبر شد او علی الفور دو
عدو کلوخ کو ب تیار کردہ پیش آورد و گفت کہ در قبضہ آن دوائے عجیب و غریب اثرتہ ام
اگر صبح و شام تا یک ساعت آن را حرکت دادہ آید حتی کہ عرق کنید بالضرورت صحت یاب گردید۔
چنانچہ پادشاہ برگفتہ او عمل کرد۔ و در عرصہ قلیل پادشاہ تندرست و توانا گشت۔ و در اصل
بیچ دوائے نبود۔ بلکہ شکر ریاضت این معجزہ نمود کہ در اندک مدتی بمیانجی را کہ جاں بلب بود
تندرست ساخت۔

برہر انسان لازم است کہ ریاضتی از ریاضات را اشغل خود سازد۔ زیرا کہ کار ہای عالم
بدون صحت کامل سرانجام نتواند یافت۔ مریض از عیادت خدا محروم ماند و در دین و دنیا نقب
بہ نقب مذموم و مہوم و مخزون و مغموم باشد۔

شجاعان ممالک روم و شام کہ بین الخاص و العام ثانی رستم و اسفندیار و مردان کارزار
بودند۔ بہ سبب ہمیں طاقت بودند۔

تعلیم عقلی۔ تعلیمی کہ ازاں عقل انسانی کامل و قوائی عقلیہ قوی و مضبوط گردد۔
آموختن علوم متفرقہ و فہمیدن مسائل مشککہ و ایجاد امور جدیدہ داخل ہمیں تعلیم است۔
در مدارس و مکاتب جہاں در جمیع دارالعلوم زمان ہمیں تعلیم شب و روز جاری و ساری است
بل در جگہ کار ہائے عالم ہمیں تعلیم تحصیل است
بنای این تعلیم منحصر بہ امر است کہ ازاں اول و سائل حصول علم است دوم تدریس
سوم تہذیب و آراستگی قوائی عقلیہ و باطنی بہا۔

حکایت پادشاہ بہیار کہ بہ حرکت ریاضت بدنی تندرست گردید

ریاضت بدنی بہ سبب پادشاہ بہیار تندرست است

تعلیم عقلی

وسائل حصول علم

ازاں وسائل مراد است کہ ازاں جملہ موافعات شاہراہ علم و جمیع تکلیفات کہ سداہ مسافر منزل علم باشد منقطع گردد۔ و چیرہ سداہ ترقی آن نباشد آن وسائل مندرجہ ذیل است۔

(۱) فارغ البالی و بی فکر یعنی طالب علم را فکر و اندیشہ ہیا کردن خورد و نوش و خوراک و پوشاک و امثلیہ نگرد و تا طبیعتش راجع بہیں جانب باشد۔ **پہیت**

زودلت ہر کہ را روشن پوشش ہمہ اسباب نیکی کنی کند جمع
(۲) اخترا از و پرہیز از صحبت اشہار زیرا کہ از صحبت ہر ہر حجاب طبع بہ کار ہائے شنیع شود

و طالب از حصول علم بازماند۔ **پہیت**

باید ان کم نشین کہ صحبت بہر کہ چہ پاکی ترا پلید کند

حکماء کہ عادت را طبیعت ثانیہ گفتہ اند در تحقیق حق بجانب بودہ اند۔ سعدی

علیہ الرحمۃ می فرماید

خوسے بدور طبیعتی کشتت زود جز بوقت مرگ از دست

(۳) شوق دلی و ذوق طبعی کہ بدوں آن تحصیل علم داخل ناممکنات است زیرا کہ بدوں توجہ و شوق اگر صد ہا کتب زیر مطالعہ آوردہ شود۔ فائدہ نہ بخت بل سوائے تفسیح اوقات اثر ہی براں مسترتب نگردد۔

(۴) محنت و اسباق ہر روزہ را بہ التواتر از ہر کرون و کوشاں بودن شرط ضروری است

(۵) در خواندن و از ہر کرون اسباق باقاعدگی را ملحوظ داشتن ضروری است برائے

حصول این فائدہ بر معلم واجب است۔ کہ آمونختہ طلبا را امتحان کردہ استعانت از طریق انعام

و آفرین و تحسین و نظریں گیرد۔ زیرا کہ این طریق برائے ترقی تعلیم عقلی مستحسن ترین وسائل است

انہیں شوق محنت طلبا از دیاد می پذیرد۔ و از تحسین و آفرین طہایح انسان را حفظ و افر حاصل

گردد۔ بدین سبب محنت زیادہ کند۔ بظہای کہ چہ ضرور خوش دل کند کار ہیش

وسائل حصول علم

در وقت

۶۱) قدر دانی خواه از جانب عوام و خواه از جانب حکام بعمل آید۔ بہر کیف ہمہ معاوان ترقی تعلیم است۔

۶۱) بر طالب علم واجب است کہ خوشنودی و استرخائے استاد را ملحوظ و مرعی دارد۔ ہم از اطاعت و ہم از محنت و خوش اطواری۔ زیرا کہ آن (استاد) اصلاح ارواح طلبہ می نماید و سرمایہ علم کہ ذخیرہ سالہای دراز باشد پیشش می نهد و گاہ بذریعہ محبت و لطف و گاہ بہ خوف و ہم غیبت نیک کرواری و راست شعاری می دهد۔

۶۲) از دعوی ہمہ دانی بازماندن زیرا کہ اکثر الناس خود را ہمہ دان تصور کرده استفادہ از دیگران باعث تنگ و غار خیال گردند و بدین سبب برای دوام غرق درین سہ جہالت مانند پیریت زد دعوی ہی آئی تا پیر شوی تو از خود پیری زان ہی میروی

ہم چنین خوش گفت آنکہ گفت

آنکس کہ نداند و بداند کہ بداند و در جہل مرکب ابدال دہر مہماند

۶۳) مذاکرہ و بحث ہم برای ترقی تعلیم مفید ثابت شدہ است۔ زیرا کہ ازین معلومات مرودہ از سر نو زندہ می گردد۔ شوق و عادت تحقیقات جدیدہ از دیاد پذیرد و فہم و دانش تزیاید گیرد۔

۱۰۱) استقلال و قائم مزاجی کہ بدون آن علم ممکن الحصول نیست۔ بارہا ورمشاہدہ آمدہ است کہ در مدارج ابتدائہ مدارس طلبہ می کشیہ التعدادی خوانند لیکن اندکے پیش رفتہ اکثری از انہا بہ سبب عدم استقلال و قائم مزاجی ترک تعلیم می نمایند و کسانیکہ بر منزل مقصود میرسد قلیل التعداد باشد۔

معنی تدریس بزبان عربی درس دادن است۔ چون جملہ وسائل حصول تعلیم مہیا باشد و تدریس ہم قاعدہ بود۔ طائب علم در عرضہ قلیل بر مدارج علمیای تعلیم رسدہ بین الاقران و الامثال ممتاز گردد۔ از تدریس عمدہ و با قاعدہ فوائد عظیمہ متصور است کہ درج ذیل میگردد۔

۱۱۶) طلبہ بہ استقلال تمام منازل تعلیم را طے می نمایند و از پیش آید تکالیف و موانع اشنای راہ بایوس المقصد نمی باشند۔ و تا وقتیکہ بر اس المقصد تعلیم نرسد کتب اخیر را نگویند۔ و از جملہ خرابی ہا کہ بہ سبب تدریس بے قاعدہ و خراب پیش می آید محفوظ می ماند۔ در ترقی تعلیم ہی کوشند زیرا کہ مادہ ترقی و مطالعہ کتب از تدریس عمدہ در طبائع پیدا می شود۔

بعد فارغ التحصیل شدن هم در مطالعه کتب که شان باشند زیرا که از تدریس عمده مذاق صحیح در طبائع شان پیدا می گردد. و بر مدارج علیا سے ترقی تعلیم رسیده مثل نجوم فلک می تابند. اخلاق هم اصلاح می گیرد. یعنی مذهب الاخلاق ثابت شود. قوت ضمیر اصلاح یابد و امتیاز ما بین نیک و بد حاصل شود. از درس و تدریس عمده حیوان مطلق بر تبه حیوان ناطق رسیده عقلمند فصیح و دانشور بلوغ می گردد.

مختصراً اینکه بذریعہ تدریس عمده انسان انسان می گردد. و بواسطه این وسائل حصول معاش هم میسر می شود. و صاحب آن مرد باوقار و امیر نامدار و فخر روزگاری گردد. و محل اطلاق و صدق لفظ انسان شود بفرجی است.

آنچه پرستیم و کم دیدیم و بسیار است و نیست نیست جز انساں درین عالم که بسیار است و نیست

تعلیم نسوان

کسی را ازین امر انکار نباشد که زن خوش کردار و نیک اطوار در خانه مذهب و باوقاری کی از نهای پروردگار و انالای کردگار است.

زن نیک و خوش سیرت و پارسا کند مرد و درویش را یادشاه

و این هم پوشیده نیست که تعلیم یکے از ان وسائل است که مذهب الاخلاق و العاوات باشد. بل بهترین وسیله و اہم ترین ذریعہ تہذیب الاخلاق تعلیم است پس انیس تمہید این امر پیاپی ثبوت رسید کہ تعلیم نسوان یکے از وسائل تہذیب و شائستگی ایشان است.

(۲) کار و بار خانگی مثل داود دستد حساب کتاب و ترتیب اسباب و آراستگی اشیاء و غیرہ ہمہ متعلق بہ مستورات باشد. غور پرواخت ہد بارہ اشیاء ضروریہ روزمرہ و نچتن اطعمہ از اہتمام شان سرانجام می گیرد. مرواں از ذخیرہ اشیاء خوردنی و پوشیدنی و نوشیدنی و غیرہ بے خبر باشند چہ ایشان اسیر انکار وجہ معاش بودہ شب و روز ریل و نہار مصرف کار می مانند. اگر کسی ملازم است و رشتہ ملازمت سرشار و اگر زمیندار است مبتلای خمار محنت و مشقت کار و اگر

زن خوش کردار کی از نعمای الہی است

اہمیت و ضرورت تعلیم نسوان

و کا ندر است آن ہم دایما مجروح جراحی است روزگار و اگر دستکار است آن ہم اسیر سلاسل انتظار
 الغرض خواه امیر است خواه فقیر پادشاه است یا وزیر به سبب کثرت مشاغل متعلقه ذات خود فرصت
 کار و بیکر ندارد و مبتلای خرخرشته ہائے بیل و نہار و منحصر ہائے روزگار باشد پس ازین تقریر ضرورت
 این امر محسوس گردد کہ مستورات خواندہ - شائستہ - واقف کار و ہوشیار باشند تا امور خزانہ
 داری را بہ احسن ترین و جہی بہ سرانجام تو اندر رسانند - علاوہ ازین بہ کس می داند کہ در معاملات
 اہم مروان از مستورات مشورہ نمیکند خیال آنکہ بہ سبب ناخواندگی زنان نزدشان و قطع و
 اعتباری ندارند بر خلاف ممالک فرنگستان کہ در آنجا زنان و بابت صلاح و مشورہ با
 مروان مساوی الحقوق اند و بنگاہ عزت و وقار دیدہ شوند بر خلاف زنان آن ممالک کہ در آنجا
 ہیچ توجہ بدر بارہ تعلیم نسوان کردہ نشود - مردم خیال می کنند کہ ساخت جسمانی شان موزوں و
 متناسب تعلیم نیست حالانکہ این سراسر غلط است - سوا می امتیاز می و فرقی کہ فطرت بمیان
 مروان و ایشان نہادہ است فرق دیگر و امتیاز بزرگ نیست دل و دماغ و دیگر اعضائے رئیسہ
 زنان ہم مثل مروان است و در ایشان ہماں مواد برای قبول تعلیم نہادہ شدہ کہ در مروان -

پس این خیال کردن کہ دماغ شان متناسب تعلیم نیست صحیح نہ باشد تعلیم و تربیت لطفال
 منحصر بر اوضاع و اطوار و عادات و خصائل ماوراء باشد - و اگر ایشان ہندب و شائستہ
 خواندہ باشند اولادشان ہم نقش قدم شان بروند -

زنان خواندہ و شائستہ بچگان را کہ زیر اثرشان باشند زیادہ اثرات متاثر تو اند نمود
 کہ از استاد و مدرسہ تو اند نشد چہ ایشان (ماوراء) اتالیق و طبقہ بچگان باشند - طاقت مشاہدہ
 اطفال در اوائل حال و قوت ادراک شان از کسی پوشیدہ نیست - اگر از بے تمیزی ماوراء از
 عمد طفولیت عادات ناشائستہ و خصائل نابالستہ در بچگان راسخ گردد اندفاع آن خارج
 از حیر امکان باشد زیرا کہ العادۃ طبیعۃ ثانیہ و تاویب دیگرے ہماں کس تو اند کرد کہ خود مؤدب
 باشد - بچوائے خفتہ را خفتہ کے کند بیدار -

در مدارس رواجیہ تعلیم باشد نہ تاویب زیرا کہ معلمین بہ سبب قلیل الفرصتی از تاویب طلبا
 قاصر باشند - اگر ماوراء تعلیم یافتہ اند و خواندہ تاویب بچگان بہ احسن ترین و جہی تو اند نمود کہ ہر چہ

و در مدرسہ آموخته اند از ایشیق آرنند و بچکان کہ تربیت نشان بذریعہ ماوران لعل آید اخلاق محکم گردند۔
ہم چنین در ارسال ریل و مسائل بچانب شوہراں برائے زنان تعلیم یافتہ سہل و آسان باشد
بصورت دیگر شرم و حجاب مانع اظہار بائی الضمیر گردد۔

علاوہ ازیں امر از مسلمات است کہ زنان یکے از مسائل تفریح طبع مردان باشند
اگر زنان سخن فہم۔ رمز شناس و خوش اطوار نباشند چہ تفریح طبع از ایشان حاصل شود۔ بل باعث
وبال و موجب رنج و طلال شوہراں گردند۔ بچوای ہے

زن بدور سکر مرد نیگو ہم دریں عالم است و در رخ او

تعلیم مذہبی و اخلاقی تعلیم دنیوی وغیرہ برائے نشان ضروری است پس اگر ایشان را
محروم از نوشتت و خواند و آشنائے آید محروم از علم الہی گردند۔ دریں صورت اولاد کہ ترقیات قوم
منحصر بر ایشان است و ایشان بایہ فخر و ناز قوم اندانائے است و غیر مذہب باشند۔ زیرا کہ اگر بنیاد
خراب باشد عمارت چگونہ درست و صحیح تیار گردد۔ زن و مرد و آفرینش از یک جوہر اند۔ این
بعید از انصاف است کہ مردان بر مدارج عالیہ تعلیم رسیدہ مثل شمس و قمر تابند و زنان بیچارہ
و رقعہ حفیض جہالت مانند۔

احتیاط باید کرد کہ ایشان بہ خواندن کتب عشقیہ اشتغال نہ ورزند زیرا کہ این چنین
مسائل و کتب مخرب الاخلاق باشد۔ از روی حساب آخرت مردان با زنان شریک و مسام اند۔
از تقریرات مذکورہ بیاریہ اثبات رسیدہ کہ زنان را از نوشتت و خواند آگاہ کردن نہ صرف مفید
است بل فرض عین است و عقلمت و وزیدین داخل بے انصافی

راستی و دروغ

راستی کہ بزبان عربی ترجمہ آن صدق است یکی از فضائل نفسانی باشد کہ متصف بہ آن
وصف حمیدہ و صفت ستودہ شدہ مافی الضمیر را بی کم و کاست بروقت حاجت بیان می نماید۔
این چنین صاحب بخت را صادق القول یا راست باز می گویند۔

در مسائل روحانیہ تعلیم را فرصت با تربیت طلبا حاصل نباشد

احتیاط باید کرد کہ ایشان بہ تعلیم مشغول

تقریب راستی

بعضی از صداقتان حقیقت شناس تعریف راستی بدین الفاظ نموده اند۔

راستی نام سیرتی است که بوسیله آن اصلیت و حقیقت چیزی بدول کی مبینی و ثنائیه بمالعه بعضی اظهار آورده شود۔ ضد این سجیه رضیه را بفارسی دروغ و عبرتی کذب گویند و صاحب آن را کاذب و دروغ گوی نامند۔

دروغ یا کذب۔ در اصطلاح عام نام آن سجیه غررضیه است که بذریعہ آن اصلیت چیزیکه بطریق ظاہر کرده شود کہ فی نفس الامر چنان نہ باشد کی و مبینی بمالعه و زیادتی را در آن راه دهند۔
مقابلہ ہر دو۔ خداوند کریم در کتاب مجید کہ بذریعہ خبر صادق بہما فرست بہ التواتر بنائیل محکمہ بتکرار لعنتہ اللہ علی الکاذبین بر ما انجام دروغ گویان و کاذبان ظاہر فرمودہ ترغیب ترک این ردیلت و تاکید التزام صفت متضادہ آن فرمودہ۔ بیت

از کجی افتی بدکم و کاستی از ہمہ غم می رہی گراستی

راستی موجب استرخای الہی و ذریعہ داوخال جنت الاعلی است۔

راستی موجب رضائے خداست کس ندیدم کہ گم شد از روی راست

دروغ سبب نزول غضب الہی و عذاب نامتناہی است بقوامی "الصدق یخفی و الکذب یملک۔ ہم چنین حضرت سعدی علیہ الرحمۃ از زبان حقایق ترجمان می فرماید

سعدی است رواں گوی سعاد بروند راستی کن کہ بمنزل نرسد کج رفتار

مرو راست باز ہر جا محزون و موقر شریف و معتبر شمار کردہ شود و برخلاف آن دروغ گو در ہر مقام ذلیل و خوار و قابل نفرت و بی اعتبار شمرودہ شود۔ راست باز مورد تحسین و آفرین و دروغ گو مورد لعنت و نفرین می گردد۔ راستگو دائم مسرور و فرحان و برخلاف آن دروغ گو حزین و نالان می نماید۔ کاذب بہ اندیشہ عذاب اخروی ہمیشہ در آتش غم و ہم می سوزد۔ حالانکہ راستی مزین صادق کفارہ گناہان او شدہ اور امیدوار عاقبت خیر می گرداند۔ دروغ مرو کاذب گناہان او را مضاعف می نماید۔ راستی خلق خدا پرستان و پیغمبران باشد و دروغ شیوہ مطلب پرستان و منافقان۔ راستی بسوی خدا و دروغ بجانب شیطان می کشد۔ راستی قاطع المصائب و دافع التکالیف و دروغ بادی المصائب و منشی التکالیف است۔ در اصل راستی راس الاعمال حسنہ

است و دروغ اصل الاصول عصیان - این شیوہ شرفا و آن طریقہ سُفہا - راستی پیشواستے جمیع
 خصائل حمیدہ و آن مفقداستے جملہ شئائل ناستوہ است - راستی منتظم امور است و دنیا و عقبی است -
 و دروغ استیصال آن ہمہ می نماید - راستی استحکام بخشندہ سلطنت و دروغ حامی بد معاشان و
 بدکاران است الغرض هر دو راست بازم و درین دو ہم در دنیا نیک نام و فرخ فرجام باشد -
 و دروغ گور و درین و دنیا فلیل و خوار و نادم و شر مسارمی ماند - و عدہ عذاب الیم بہ کافیان و جنات
 النعیم بہ صادق و اودہ شدہ است - حضرت سعدی علیہ الرحمۃ فرمودہ - و دروغ مصلحت آمیز بہ از
 راستی فتنہ انگیز بعض از محققین بہ این قول موافقت نمی کنند و می گویند کہ فتنہ انگیزی کار راستی
 نباشد زیرا کہ انجام راستی ہمیشہ نیکی و خیر باشد - شر را در هیچ حال در آن مدخل نیست اگر از فعلی
 یا حرکتی یا قولی فتنہ پیدائی شود - موجب آن راستی نباشد - بل این را نتیجہ کم فہمی و مغالطہ تصور باید
 کرد - بعض گفته اند کہ اگر از دروغ گوی جان کسی سلامت ماند - بدان موقعہ و دروغ گفتن درست و
 رواست - لیکن محققان راستی شعار و صداقتان حقیقت گزار برخلاف این ظاہر نمودہ اند و گفته اند
 کہ فی الحقیقت این فعل را ہم من قبیل المذمومات باید شمرد - ہر چند کہ حیات انسان ضعیف البنیان
 عزیز الوجود و بذریعہ غایت مسعود باشد اگر کسی بذریعہ گناہ حفاظت جان خود می نماید - ترکیب ہر سہ
 گناہ می گردد -

(۱) دروغ گوی و ارتکاب جرم (۲) اصول و قواعد انصاف را نگہداشتن (۳) ظالم
 و دروغ گو و فتنہ انگیز را حمایت نمودن پس دروغ در جملہ احوال مذموم و بلیغ و راستی بہر موقع محمود و
 ممدوح باشد -
 راستی را کار بندای نیک خود روز و شب زانکہ این سیف جوان است و عصای پیر مرد

احسان و سخاوت

احسان - مصدر عربی است و مادہ آن حسن است کہ معنی آن نیکی باشد - پس احسان بمعنی
 نیکی نمودن و مدایہ خیر پیودن -

نتیجہ

نتیجہ لفظ احسان بمعنی آن